

## МЕТАФОРИЗОВАНА РЕЛІГІЙНА ЛЕКСИКА В УКРАЇНСЬКОМУ НЕРЕЛІГІЙНОМУ МОВЛЕННІ

У статті досліджено найефективніший спосіб вторинного найменування релігійними лексемами нерелігійних понять – метафоризацію. Визначено, що метафорне переосмислення аксіологічного потенціалу релігійної лексики стосується всіх різновидів метафорних перенесень, виокремлених автором. Надання урочистості характерне перенесенням ознак з конкретного фізичного світу до недоступних для безпосереднього чуттєвого сприйняття сфер, що виявляє тенденцію до інтелектуалізації сучасної української мови, а відтінок іронічності – перенесенням невиразних асоціативних ознак.

**Ключові слова:** релігійна лексика, вторинна номінація, метафоризація, аксіологія.

В українській мові релігійна лексика є відкритим системним об'єднанням. Проникність зумовлена функційним навантаженням її складників – бути позначеннями понять важливої для кожного християнина сфери духовного життя. Поряд зі словами, що відображають зміст релігійно-наукових понять, якими користуються переважно служителі церкви (*дискос, ектянія*), функціонує чимало слів, зрозумілих практично кожному вірянину, яким повною мірою притаманні полісемія, синонімія та антонімія.

У повсякденному вжитку пересічних мовців спеціальна лексика видозмінюється, оскільки побутове мислення додає до наукового емоційних, вольових, естетичних та інших відтінків [6, с. 73]. Частина маркованих слів релігійного стилю, як вказує Н. Дзюбишина-Мельник, істотно ослабила свої стильові значення у розмовно-побутовому, а нерідко й художньому та стилі масової інформації, незважаючи на збереження первинних лексичних значень. Окремі релігійні лексеми за межами релігійного стилю набули нових переносних значень [8, с. 17], і таке явище часто відбувалося всупереч несприятливим умовам [20, с. 431]. Загалом не тільки релігійні, а практично всі терміни, як указує Л. Булаховський, хоч як дбають про підтримання своїх властивостей, «зазнають загальної долі слів – у своєму історичному житті вони не уникають впливу тих чи інших обставин, які розхитують початкову домовленість щодо значень, які вкладено в терміни» [4, с. 20].

Після тривалого панування радянської атеїстичної ідеології актуальною мовознавчою проблемою стало виявлення рівня відкритості релігійної лексики в «образних» стилях, зокрема художньому й публіцистичному, оскільки в терміно-

системі вона зазнає мінімальних змін (*отець* 'Бог' – *отець* 'священик', *церква* 'релігійна споруда' – *церква* 'релігійна організація'), а живому слову притаманна безмежна значущість, спроможність стихійно і без перешкод пов'язуватись з іншими словами. Українські дослідники зацікавлені питаннями збагачення релігійно маркованими лексичними засобами українського мовлення за межами релігійної сфери (напр., Ю. Браїлко – в поезії 60-80-х років ХХ ст. [2], Т. Берест – в поезії 80-90 рр. ХХ ст. [1] та ін.).

Н. Пуряєва помітила, що вихід церковно-обрядових термінів, формування яких вона досліджувала, з термінологічного поля в загальнолітературне відбувався здебільшого без зміни їхньої семантики за винятком окремих випадків семантичних зрушень у лексемах *саван, фиміам, елей, розп'яття*, фразеологічних сполученнях з компонентами *ладан, миро, кадило, Типик, хрест* [17]. Аналіз релігійної лексики інших тематичних груп, як підказують словники, доводить, що в українській мові функціонує немало релігійних лексем з оновленими семантичними структурами завдяки вторинній актуалізації: *єзуїт* «(перен.) про підступну, підлу, лицемірну людину» [СУМ-1: 278; СУМ-20], *небожитель* «(перен.) мешканець пентхауза» [СУМ-1: 618], *пісний* «(перен.) неродючий (про ґрунт)» [СУМ-1: 785], *правовірний* «(перен.) який послідовно дотримується якого-небудь вчення, системи поглядів» [СУМ-1: 860], *сповідувати* «(перен.) відкрито визнавати, проповідувати певні погляди, переконання, яке-небудь учення» [СУМ-1: 1088], *фетиш* «(перен.) те, що є предметом безумовного визнання, сліпого схиляння» [СУМ-1: 1219] та ін. При цьому розуміємо й те, що багато значень релігійної лексики залишаються не відображеними у словниках.

Головною причиною неповного відтворення релігійної лексики дослідники правомірно називають екстралінгвальну – офіційну атеїстичну ідеологію в українській лексикографії минулого століття, коли українське словникарство почало активно усистемнюватись. У державі, «яка прагнула знищити віру в Бога, не могло бути й мови про використання багатющих покладів української лексики та фразеології, засвідченої в перекладах Св. Письма» [16, с. 20]. Ідеться не так про кількість релігійних номінацій, як про повноту їх відображення. М. Скаб переконує, що одинадцятитомний «Словник української мови» 1970–1980 рр. досить повно подає релігійну та церковну лексику, бо «ця тематична група займає

таке важливе місце у світогляді українців і так широко використовувана, що, незважаючи на виразні атеїстичні позиції укладачів, її просто не можна було не включати до реєстру словника» [18, с. 108]. Навіть побіжний огляд багатьох текстів ХХ ст., які тоді були цензуровані або зі зрозумілих причин не могли ввійти до картотеки авторитетного словника (письменники «розстріляного відродження», шістдесятники, репресовані 70-тих рр., вимушені письменники-емігранти та ін.), вказує на те, що багато значень та відтінків значень релігійних лексем у словниковому реєстрі СУМ-11 відсутні. Напр., у СУМ-11 немає лексеми *апокаліптичний*, хоча в українському образному мовленні минулого століття, коли створювали словник, її використовували: *Така апокаліптична відповідь природи на глумління над нею* (О. Гончар); *...переміг апокаліптичного вісника, що символізує собою голод* (В. Барка).

Другою не менш вагомою причиною неповного висвітлення семантичного обшару релігійної лексики є інтралінгвальна. Лексикографи, ілюструючи значення й відтінки значень частіше прикладами з художнього мовлення (а цей функційний різновид літературного мовлення є одним з головних чинників розвитку мови [3, с. 470]), на жаль, намагаються максимально зберегти статичну мовну картину світу, не визнаючи багатьох значень чи відтінків значень, наявних у живому мовленні, що спричинює утримання майже нерухомою межу між логіко-класифікаційними номінаціями та номінаціями, які виконують художньо-естетичну функцію, хоча така межа й умовна, «надто коли враховувати психологічний компонент у семантиці атрибутів» [10, с. 70–71]. Так, навіть найновіші словники не відображають значеннєву вторинність лексеми *Голгофа* (СУМ-1 і СУМ-20 подають лише пряме значення «*Голгофа*. Про місце тяжких мук, випробувань (за власною назвою пагорбу Єрусалима, де, за Євангелієм, було розп'ято Ісуса Христа» [СУМ-1, с. 195]); «*Місце страти (від назви гори Голгофи в Єрусалимі, де було розп'ято Ісуса Христа)*» [СУМ-20]), незважаючи на її функціонування в мові ХІХ– ХХ ст. та активне послуговування нею в сучасній українській мові: *Задзвонили у всі дзвони, / І повели Гуса / На Голгофу у кайданах. / І не стрепенувся... / Перед огнем* (Т. Шевченко); *Тільки ж вірю, що од Канни до Голгофи можна йти!..* (Г. Чупринка); *...цей поетичний ловелас / вкраїнську обрехав Голготу* (В. Стус); *Йди – не на Голготу стежка ця* (І. Римарук), *Сходячи по шпалах на свою Голготу* (С. Жадан), *Сім кроків до Голгофи* (О. Гончаров); *Соловецька голгофа* *Леся Курбаса* («Дзерк. тижня» 2005, № 6); *Як людина і як жінка я щиро співчуваю Юлії Тимошенко й не бажаю їй*

*ні політичної, ні фізичної смерті на тій українській Голгофі, якої вона амбітно досягла* («Укр. літ. газета» 2011, № 23).

**Мега** нашого дослідження – виявити найефективніший спосіб вторинної номінації релігійними лексемами нерелігійних понять, які вже мають назви. **Матеріал** дослідження – художні, художньо-публіцистичні та художньо-наукові тексти, увагу до яких зумовлює усвідомлення важливої ролі образного слова у формуванні літературної мови та демократизації лексичних норм. З-поміж **завдань** – визначення переносних значень та значеннєвих відтінків і різновидів їх творення. Спостереження за утвореннями непрямих номінацій від релігійних лексем в «образних» стилях, думаємо, доповнить якісно нову інформаційну ситуацію, що демонструє сучасна українська лексикографія.

Загальною властивістю художнього мовлення є семантична ускладненість, значеннєва багатоярність. Художні значення розвиваються завдяки потенціям мови: «У структурі художнього твору відбувається емоційно-образна, естетична трансформація засобів загальнонародної мови» [5, с. 6]. Багато дослідників (Ю. Лотман, В. Григор'єв, С. Золян, Н. Павлович та ін.) підкреслюють наявність численних системних функційних відмінностей художнього мовлення від нехудожнього, наполягаючи на різному лексикографічному відтворенні в загальномовних та авторських словниках. І. Ковалик, зокрема, переконаний у тому, що «естетична функція художнього слова (експресем – експресемодів) як спеціальна надбудова комунікативного-пізнавального функціонування літературного естетичного висловлювання вимагає відповідної обробки у словниковій статті словника літературного твору» [12, с. 380].

Незважаючи на переважно спонтанний і непередбачуваний, значною мірою оказіональний характер переносних уживань, образні засоби в ідіостилі окремого автора і в поетичній мові того чи того періоду, як вважає В. Калашник, «на рівні семантичного аналізу при денотативній спільності виявляють системну організацію, а суто мовна форма робить можливою лінгвістичну інтерпретацію їхнього змісту та притаманних їм текстуальних смислів» [11, с. 130]. Указуючи на наявність значної свободи слова в контексті, Л. Колшанський визнає потребу в поданні семантики будь-якої мовної одиниці в усіх семантичних контекстуальних зв'язках, які охоплюють великий обсяг так званої багатозначності мовних явищ як узагальнювальної категорії реальних мовних виявів. Дослідник висловлює думку про потребу вивчення детального мовлення різних авторів, від чого лінгвістика отримала б не лише цілісний опис еволюції художнього мовлення, але

й відповідний набір типових контекстів, наявних у мовленнєвому використанні, та навіть визначила б досить вільні межі контекстів, які виходять з розряду типових і стають індивідуальними [15, с. 18]. Це суттєво спростило б моделювання стосунків між базовими й похідними семемами полісемантичної лексики, які насправді, як зауважує П. Гриценко, складно однозначно кваліфікувати чи як авторські семантичні деривати, творчі знахідки, чи як використання наявних у колективному мовному досвіді лінгвальних елементів [7, с. 50].

Кількісні показники контекстуальних оновлень релігійних лексем у номінативних актах поза релігійною сферою вказують на перевагу метафорного способу (до 90 %). Решта – це семантичні деривати-метоніми та зовсім трохи семантичних дериватів-гіпонімів / дериватів-гіперонімів (їх до аналізу цієї статті не залучено). Дослідження загальнономовних лексикографічних джерел (не контекстів), яке ми здійснили раніше [13], так само підтверджує найвищу дієвість метафорного способу непрямой номінації нерелігійних понять за допомогою релігійної лексики. Принагідно зауважимо про зворотність процесу формування релігійної лексики: у релігійній сфері гіпо- / гіперонімія та метонімія – це основні типи семантичної деривації у всіх тематичних полях релігійної лексики, а метафора як емпіричний класифікатор об'єктів спостережень – непродуктивний різновид семантичної деривації [14].

Зіставлення значеннєвих актуалізацій тієї чи тієї лексеми в регулярному (зафіксованому в ідіоматичних словниках) та нерегулярному мовленні доводить, що багатство метафорних відрелігійних утворень, які виконують функцію образних номінацій нерелігійних понять, замінюючи собою прямі номінації, у лексикографії репрезентовано широко, хоча ті компоненти метафорних значень релігійних лексем, що демонструють умови й форми функціонування слова в типових актах мовлення, відображені неповно. На нашу думку, має рацію Г. Склярєвська, рекомендуючи зосередити увагу на виокремленні таких компонентів як спеціальних об'єктів лексикографічного опису, що «сприятиме повнішому й адекватному мовній реальності відображенню змісту лексичного значення і його структури» [19, с. 70]. Саме контексти уможливають конкретизацію чи уточнення зафіксованої в словниках образної семантики низки релігійних лексем. Напр., метафорою *апостол* О. Забужко підкреслює спроможність людини не лише проповідувати чийсь ідеї чи погляди, як про це мовиться у СУМ-1 та СУМ-20 («перен., книжн. Визначний послідовник і проповідник якого-небудь учення, ідеї і т. ін.» [СУМ-20; СУМ-1, с. 29]), але й виявляти

причетність до таких поглядів через власне переосмислення: *Треба апостола, пропагандиста, скульптора від мас-медій, який допоможе виявити в неформальній місцеві їхніх біографій обриси захованого шедевра і, стесавши все зайве, виставить на люди так, що всі ахнуть...* (О. Забужко). До сформульованого визначення лексеми *апостол* певним чином варто було б залучити семантичну ознаку 'мудрість', переглянувши, напр., слово *визначний* (тут воно двозначне). Інший приклад: у дефініції лексеми *рай* «Красива, благодатна місцевість» [СУМ-1, с. 945] ознаку 'благодатність (місцевості)' мотивовано лише візуальною ознакою 'красива', хоча є й інші (напр., *рай* – це місцевість 'з теплим кліматом', 'з водою' тощо): *Ми більше двох годин сиділи в тіні верб серед цього зеленого **раю**, серед квітів, серед розкішного **літа*** (О. Гончар); *Ми в Гагрі, де так любив бувати Рильський... А тут цвіте алича й повітря **весняне**. **Рай**. **Рай** земний. Спасибі Богу-творцеві* (О. Гончар); *Каже, що там навіть **рай** в **пустині** зробили. А в нас з **раю** пустиню зробити хочуть* (М. Дзюба). Звичайно, назвати *раєм* можна будь-що, навіть холодну Яляску, яка для дослідників, зокрема твердого стану води, – місце благодатне, чи в'язницю (для в'язня одномісна тюремна камера після загальної може здатися раєм), проте у таких випадках лексема *рай* має інше значення, не пов'язане з місцевістю, – «приємність, насолода».

Крім цього, не всі словникові дефініції релігійних лексем відображують актуальні мовленнєві відтінки метафорних значень, що графічно прийнято позначати двома скісними рисками (//). Збільшення відтінкових розмежувань у словниках увиразнює картину розвитку мови, бо, як відомо, тенденцією розвитку будь-чого є „розвиток у бік диференціації, а не в бік узагальнення” [21, с. 28]. Так, лексему *душа* активно використовують у метафорному значенні «найголовніше в чому-небудь, суть чогось» [СУМ-1, с. 261; СУМ-20], зокрема, для позначення основи нації – її «ментальності» (*За лічені місяці відродилося одвічне національне плем'я, ожила українська **душа*** (М. Дочинець); *Тож реставратори імперії добре знають, що роблять, раз по раз нагадуючи про солов'їну слов'янську **душу*** (Ю. Андрухович)), «сумління» (*Як це мало і як багато, / Щоб людська **душа** була!* (О. Гончар); *Жура **душу** точить. Чую, що тім'я моє до моху клониться* (М. Дочинець)). Приклади подібних утворень значеннєвих відтінків, які варто було б додати до зафіксованих значень: ***хрест*** «страждання, випробування, що випали на чиюсь долю // відплата»: *Що більше помилок робить людина, то тяжчий **хрест*** (І. Роздобудько); ***хрест*** «страждання, випробування, що випали на чиюсь долю // доля (призна-

чення): *Ця крутизна, що без щаблів драбина. Але наш **хрест** святий – її пройти* (В. Михайловський); **гріх** «поганий, непорядний вчинок; якийсь недолік, помилка, недогляд // розпуста»: *Музика дає тобі шанс порятувати бодай півнігтя свого наскрізь просякнутаго **гріхом** тіла* (Ю. Андрухович); **священний** «який глибоко шанують; дорогий, заповітний // особливий»: *Ваха дивився в бінокль і зі **священним** трепетом розглядає заповнені тихі автостоянки* (С. Жадан).

«У випадку переносного вживання слова, – стверджує А. Шамота, – навіть підкреслено індивідуального, воно має переносне значення. Інша справа, що воно не сформувалося, не закріпилося, не підтвердилося суспільною практикою. Тому його й не відбивають у словниках, але це все-таки значення, нове, контекстуальне значення слова» [22, с. 16]. І хоча кожне слово і кожний мовний елемент заряджений безкінечною кількістю різноманітних смислових відтінків, однак така свобода сем у «пластичних» одиницях, утворених майстрами «образних» стилів не відбувається поза законами мови.

Найактивнішими типами метафорного оновлення релігійної лексики в українському краснописемстві, зокрема в його власне художньому, художньо-публіцистичному та художньо-науковому різновидах, є такі типи базових ознак:

#### 1. Функційна подібність:

а) подібність способу чи мети дії / стану / процесу: **причащати** «брати участь у християнському обряді причастя» → «ірон. **бити, шмагати кого-небудь**»: – *Я прийшов, аби ви мене висповідали, і причащали! Правда, я нині уже і їв, і пив... – коли так, тебе можна без сповіді **причащати** по хребті буком* (І. Чендей); **Великдень** «найбільше християнське свято Воскресіння Ісуса Христа, що відзначають навесні» → «уроч. **велике свято**»: *День Перемоги. Це наш другий **Великдень!** Солдатський...* (О. Гончар); **Різдво** «народження Христа, закріплене в християнському календарі» → «уроч. **народження**»: «*Ніч перед **Різдвом** нації!* Переживаємо справді зор'яні часи: на Україні загальне піднесення. Активність виборців небувала...» (О. Гончар);

б) подібність діяльності / способу дії / манери поведінки особи: **Авель** «брат Каїна (за Біблією)» → «**добра, чуйна, покірنا людина**», **Каїн** «брат Авеля (за Біблією)» → «**зла, жорстока, підступна людина**»: *Відкриваю пам'ятник **Авелю**. Промову виголосив **Каїн*** (О. Гончар); **монашка** «дівчина / жінка, яка прийняла постриг і дала обітницю вести аскетичне життя відповідно до монастирського статуту» → «ірон. **пристойна дівчина / жінка**»: *Розводити воші, / Собаки і бджоли, / Поставити храм / І завести **монашок**, / Одну навіть можна / Взяти в жони* (С. Жадан);

в) подібність змісту / функції / призначення предмета, твору, споруди, місця: **Біблія** «книги Святого Письма» → «**книга, що містить багато важливої інформації**»: – *А що то воно за книжка? Грубезна яка... не інакше як Біблія. – Біблія, діду, нова **Біблія*** (про «Капітал» К. Маркса і Ф. Енгельса) (В. Підмогильний); *Вартовий читає напружено «Капітал». Тре чоло стомлено. Шанобливо гортає сторінки, мріє: – **Біблія** Революції!..* (І. Багрянний); **мантра** «священний текст в індуїзмі, буддизмі та джайнізмі» → «ірон. **часто повторювана думка, малозрозуміла адреса-тові**»: *Так можна говорити без кінця, він **мантрами** якимись говорить, начитався Енгельса і не сприймає нормальної інформації* (С. Жадан); **церква** «релігійна організація духівництва і вірних, об'єднана спільністю вірувань і обрядовості» → «ірон. **об'єднання людей за спільною сумнівною метою, програмою дій**»: «*Їх відлучали силоміць, а Олесь Гончар відлучився від більшовицької **церкви** самочинно*» (О. Гончар); **Мекка** «місто, що є святинею для мусульман, оскільки в ньому народився пророк Магомет» → «**центр певної діяльності чи інтересу**»: *Київ – **Мекка** всіх слов'ян* (О. Гончар); *Лежить городів гарбузова **Мекка*** (Л. Костенко);

г) функційна подібність однокатегорійних (напр., конкретних) найменувань різних тематичних груп назв (напр., предмета й особи): **Біблія** «книги Святого Письма» → «**людина, яка має виятковий авторитет**»: – *Це ж – **Біблія** Революції! Сам Ленін...* (І. Багрянний);

2. Зовнішня подібність: **амвон** «підвищення в церкві перед так званими Царськими вратами, з якого виголошують проповіді» → «**те, що на видноті**»: *Вся земля – святий **амвон!** / Сяйвом душі всі облиті, / І немає їм на світі / Заборон* (Г. Чупринка); **престол** «місце, на якому зображено Бога, який сидить на троні» → «**найвище місце**»: ***Престол** природи. Один, мабуть, з небагатьох на планеті. Видно звідси пів-Грузії* (О. Гончар).

3. Зовнішньо-функційна подібність: **апостол** «кожний із дванадцяти учнів Христа» → «ірон. **один з неблагополучної компанії**»: *Вони були схожі на **апостолів**, в косухах і старих кедах, вони вже зранку збирались пити вино на «сквозняку» – на місці якого зараз побудували жлобський ресторан ... Коли ти в 17 років зустрічаєшся з **апостолами** і тягаєшся за ними з однієї таємної вечери на іншу, з одного гастроному до наступного, ти вже не пробачиши їм ні їхнього старіння, ні...* (С. Жадан).

4. Подібність фізіологічних і психологічних вражень від об'єктів:

а) перенесення внаслідок актуалізації досить побічної, часто невиразної асоціативної ознаки майже з повною дезактуалізацією предметно-

логічної основи вихідного значення: **богобоязливий** «який вірить у Бога, боїться порушити Його заповіді» → «ірон. дивний; не такий, як всі»: *Моряк якийсь богобоязливий чи просто гальмонутий, навіть не знаю. Як пояснити, він, скажімо, мисться лише вночі, говорить, що не хоче, аби йому заважали* (С. Жадан); **кадильний** «стосовно кадила» → «хвалебний»: *На тлі кадильного декору / Нова тихата ходить рать* (Т. Севернюк); **церковний** «пов'язаний з церквою» → «спокійний»: *Незвична для сучасного світу, а для захожого з вулиці вже ледь не церковна атмосфера несуетності* (О. Забужко); **проповідницький** «той, хто проповідує які-небудь погляди» → «самовпевнений; затятий»: *Практично ж, щоб далеко не ходити, погляньте на нашого президента. ІО? Десь на рівні хоружівських постолів. Але яка при цьому проповідницька безпеляційність* (О. Бойченко);

б) перенесення від сфери конкретного фізичного світу до недоступних для безпосереднього чуттєвого сприйняття сфер психологічного та соціального життя, абстрактних відношень: **Бог** «Творець і володар Всесвіту, усього суцього, який керує світом» → «найбільша сила»: *Богом Ньютон вважав силу тяжіння* (О. Гончар); **богиня** «божество жіночої статі» → «сила магичності, привабливості»: *Богині дар, / Горить там жар, / Не згаса... / А ймення їй / – Богині тій – / Краса* (М. Вороний); **храм** «будівля, де відбуваються богослужіння» → а) «світ (світогляд)»: *Ніхто й на мить / Не міг вступити / В цей мій храм – / Олин вхожу / І там служу / Я сам* (М. Вороний); б) «духовність»: *...народові завжди приходилось пройти цими сходами, щоб підняти вище – це сходи, що ведуть у храм* (М. Вороний); *Дорога до храму полягає через лабіринти* (Є. Сверстюк); в) «слава»: *З небом, з Богом я зіллюсь, / З сяйвом Вишнього. З тобою, – / Кожний нерв зроблю струною, / Сам я арфою зроблюсь. / Як блаженний, я піду / Вгору кручами, ярами, / Буду ставити тобі храми, / Доки в небо не ввійду* (О. Олесь); г) «атмосфера»: *Отоді наш народ не забуде / Своїх борців до рідної справи, / Він пригорне їх щиро до груди / І попровадить в безсмертний храм слави* (Б. Лепкий); *І як німіють дзвонарі, / Коли розбито храми честі* (Т. Севернюк); г) «устрій»: *Тоді кому ж потрібне оте майбутнє суспільство, навіть найдосконаліша його модель, новітній храм, якщо людина увійде в той храм духовно убогою, не здатною почувати глибоко* (О. Гончар); **Великодній** «стосовно до Великодня» → а) «чистий»: *Душа часто сумує за людьми в білих сорочках. За людьми великодніми. Дідусями, бабусями. «Такі ж чисті душі були їх, як сорочки великодні»* (О. Гончар); б) «величний»: *У всій природі щось є великоднє* (О. Гон-

чар); **жертвник** «місце для жертвопринесень (богам)» → «здатність відмовлятися від особистих прав, вигод і т. ін.»: *В світозорній блакиті / Стріне пісню вищий дух. / Ти не смієш жити на світі, / Раз твій жертвник потух...* (Г. Чупринка); **каділо** «церковний посуд для куріння ладаном» → «захист»: *І на Україні понеслось, / І на Україні святилось / Те слово, божеє каділо, / Каділо істини. Амінь* (Т. Шевченко); **елей** «оливкова олія, яку використовують для церковних обрядів» → «ірон. удавана лагідність, нещирість, солодка вість»: *Ювілейний елей* (В. Симоненко); **ікона** «зображення бога або святого, якому поклоняються віруючі» → «святість»: *Безбожна ідеологія узаконювала такі правила гри під іконою вождя* (Є. Сверстюк); **ідол** «статуя, що зображує бога» → «взірець / найвища мета»: *Навіть надутий ідол науки, з паличкою філософії позитивізму, якимсь раптом упав на наших очах, і вже давно на нього ніхто не молиться* (Є. Сверстюк); **хрещений** «християнський» → «рідний»: *Стрепенулись соколята, / Бо давно не чули / Хрещеної тії мови* (Т. Шевченко).

Зіставлення мовних та мовленнєвих метафорних реалізацій релігійної лексики доводить, що у мовленнєвому світосприйманні й світовідтворенні сучасної людини помітно зростає активність переміщення характеристик зі сфери конкретного фізичного світу релігійного характеру до недоступних для чуттєвого сприйняття нерелігійних сфер духовного, психологічного та соціального життя, тобто за відношенням «конкретне → абстрактне», що увиразнює основне призначення метафори – робити доступним для сприйняття абстрактне.

Метафорні відрелігійні номінації в образному мовленні відображають а) урочисто-піднесений, ліричний настрій мовця (*святий* замість *особливий*, *храм* замість *духовність*, *хрещений* замість *рідний*) та б) іронію, завдяки якій легко виникає «маленька семантична сварка» [9, с. 195] (*монашка* замість *пристойна дівчина / жінка*, *катехізис* замість *надмірне повчання*, *проповідницький* замість *затятий*). Частина лексем має двоякий аксіологічний потенціал. Так, лексевою *релігія* позначають не лише «комуністичну ідеологію», у такий спосіб натякаючи на одну з її прикметних негативних рис – заборону будь-якої релігії (*Були ми, історики, на жаль, слухняними рабами панівної тоді релігії – марксистсько-ленінської догми* (Н. Вітушко); *Навпаки, він (І. Франко. – А. К.) розвінчує нових безбожних ідолів марксистської тоталітарної «народної держави» і впору застерігає перед «формальною релігією», основою на догматах ненависти та класової боротьби» (Є. Сверстюк)), але називають також усе «те, що додає сили», посилюючи позитивну сему «міцна*

віра': Україна була для нас **релігією**, яка допомагала вижити (М. Дочинець). Лексему *апостол* використовують і замість *проповідник* (позитивна оцінка дії), і замість *один з неблагополучної компанії* (негативна оцінка поведінки) і т. ін. У різних номінативних актах (часто різночасових) релігійна лексема здатна реалізовувати одне значення з різними оцінками: «*Радянською іконою*» назвав *Клавдію Іванівну Лев Лещенко*. Тепер, коли минув час, це прізвисько здається і найбільш дотепним, і точним по суті. Кажуть, вона справді ходила до церкви й ревно молилася (О. Чепалов). – Не виправдовую *Бориса Олійника* – він вчинив гріх, але робити *ікону* з його опонента – на яких простаків це розраховано? (О. Гончар); *І слово / Із уст апостола святого / Драгим елеєм потекло* (Т. Шевченко). – *Ювілейний елей* (В. Симоненко). Негативна оцінка найбільш притаманна перенесенням побічної, часто невиразної асоціативної ознаки, яку мовці нерідко підтримують контекстуально: ...вже ледь не *церковна атмосфера несусітності*... (О. Забужко); ...*богобоязливий* чи просто *гальмонутий*... (С. Жадан).

Сучасна тенденція до метафорного переосмислення аксіологічного потенціалу нейтральної релігійної лексики поза релігійною сферою, як нам видається, відбувається не через зменшення рівня релігійності сучасних носіїв української мови, а завдяки зростанню рівня активізації означеної лексики, хоча змінювати оцінні характеристики розпочали давно: *К тому лихи тые зміобразныє шепталци, которым наши Еввы волно нахиляють ухо, показуют им сличныє в поставках и словках яблушка*... (Г. Смотрицький); *Хотілося б зогнать оскому, / На коронованих главах, / На тих помазаниках божих*... (Т. Шевченко). Останнім часом релігійна лексика увійшла до «словника підвищеного попиту» українського мовця. Поряд з описаними похідними семантичними новотворами метафорного походження, активно функціонують і відрелігійні словотвірні неологізми (*кінецьсвіття* (О. Гончар), *Новокаїн* (Ю Андрухович), *іконокласти* (О. Забужко), *богоборство* (Ю. Шевельов), *богодухий* (Т. Севернюк) та багато ін.), з-поміж яких – чимало таких, що розвинулись від метафорних семантичних новотворів:

1) утворених давно (уже зафіксованих): *сакральний* «який став звичним, узвичаєним; традиційний» [ВТССУМ, с. 1285] → *сакралка* «щось традиційне, нудне»: ... *немає нічого гіршого, ніж коли людину питають, як у неї справи, і вона справді починає розповідати, як у неї справи. Просто ті речі, про котрі ти питаєшся, себто написане й ненаписане, бачене й вигадане, загалом – вся ця «сакралка», яка переживується*

в літературі, вона сама по собі втрачає привабливість, перетворюючись на пафосну занурену текстуру... (С. Жадан); *диявол* «уживається як негативна характеристика когось-небудь» [СУМ-1, с. 231] → *дияволізм* «вияв сукупності негативних характеристик когось- або чогось-небудь»: *За роки тоталітарного дияволізму народ наш було спримітизовано, душі наші були скалічені*... (О. Гончар); *дияволіада* «літературна тематика відображення негативних суспільних явищ, людських вчинків тощо»: *У літературі – дияволіада викликає найбільший інтерес. Пісень перестав наш народ співати, натомість вдирається рок... Жорстокість росте повсюдно* (О. Гончар));

2) утворених недавно (такі нині відбувають випробування на життєздатність): *самарянин* «жертвна, добра, чуйна людина»: *Раптом старий монах легко нахилився і поклав голову до моїх ніг: «Спасибі тобі, добрий самарянин»* (М. Дочинець) → *самаритянство* «жертвність»: ...рано чи пізно кожна добра душа втрачає рештки терпіння й *самаритянства* і подається туди, де трава більш смарагдова й соковита, а податки низькі і врегульовані (С. Жадан); *апостол* «один з якоїсь мандрівної неблагополучної компанії» *Коли ти в 17 років зустрічаєшся з апостолами і тягнешся за ними з однієї тьмяної вечери на іншу, з одного гастроному до наступного, ти вже не пробачиш їм ні їхнього старіння, ні...* (С. Жадан) → *апостолізація* «часта зміна об'єкта спілкування»: *Кохання з елементами апостолізації є особливо крихким* (С. Процюк); *Великодній* «святковий, радісний»: *І ось в цей день вони про тебе й не згадали, навіть у твої солдатський великодній день* (О. Гончар) → *Великодньо* «радісно»: *Єдина втіха, що людям добре щось зробив. З Лондона пишуть великодньо про «Собор», і в Австрії він є...* (О. Гончар) та ін.

Отже, метафоризацію як найефективніший спосіб вторинного називання релігійними лексемами нерелігійних понять активніше розвивають два різновиди – перенесення функційних подібностей та подібностей фізіологічно-психологічних вражень. Усіх різновидів метафорних перенесень стосується метафорне переосмислення аксіологічного потенціалу релігійної лексики, зокрема надання урочистості більше пов'язане з перенесеннями ознак з конкретного фізичного світу до недоступних для безпосереднього чуттєвого сприйняття сфер, що виявляє тенденцію до інтелектуалізації сучасної української мови, а відтінок іронійності – з перенесеннями невиразних асоціативних ознак. Активна метафоризація засвідчує розвиток української мови, що важливо для лексикографії, за якою, як відомо, оцінюють стан розвитку мови, її багатство.

### Умовні скорочення назв словників

- ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел.] – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
- СУМ-1 – Словник української мови / [відп. ред. В. В. Жайворонко]. – К. : Просвіта, 2012. – 1316 с.
- СУМ-11 – Словник української мови : [в 11-ти т.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
- СУМ-20 – Словник української мови : [у 20 т.] : [електронний ресурс] / [гол. наук. ред. В. М. Русанівський]. – К. : Наук. думка, 2010–2016. – Режим доступу : <http://lcorp.ulif.org.ua/ExplS/>.

### Література

1. Берест Т. М. Семантика художнього слова в поезії 80–90 рр. ХХ ст. (на матеріалі творів молодих українських авторів) : дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / Берест Тетяна Миколаївна. – Х., 1999. – 199 с.
2. Браїлко Ю. І. Конфесійна лексика у творчості українських поетів 60–80-х років ХХ століття (семантико-стилістичний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Ю. І. Браїлко. – К., 2005. – 20 с.
3. Булаховський Л. А. Виникнення і розвиток літературних мов / Л. А. Булаховський // Вибрані твори в п'яти томах. – Т. 1: Загальне мовознавство. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 321–470.
4. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства / Л. А. Булаховський. – К. : Рад. школа, 1955. – 248 с.
5. Виноградов В. В. Язык художественного произведения / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1954. – № 5. – С. 3–27.
6. Головин Б. Н. Введение в языкознание / Б. Н. Головин. – М. : Высш. школа, 1977. – 312 с.
7. Гриценко П. Ю. Авторська лексикографія : Тарас Шевченко / П. Ю. Гриценко // Українська і слов'янська лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові / Інститут української мови НАН України ; відп. ред. І. С. Гнатюк. – К. : КММ, 2012. – С. 40–68.
8. Дзюбишина-Мельник Н. Ще один стиль української літературної мови / Наталя Дзюбишина-Мельник // Культура слова : міжвідомчий зб. – Вип. 45. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 14–20.
9. Дюбуа Ж. Общая риторика / Дюбуа Ж., Эделин Ф., Клинкаберг Ж.-Д. и др. – М. : КомКнига, 2006. – 360 с.
10. Єрмоленко С. Я. Семантичний діапазон слова в словнику епітетів і в тлумачному словнику / С. Я. Єрмоленко // Українська і слов'янська лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові / Інститут української мови НАН України ; відп. ред. І. С. Гнатюк. – К. : КММ, 2012. – С. 70–79.
11. Калашник В. С. Поетична мова як суб'єкт лексикографії / В. С. Калашник // Українська і слов'янська лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові / Інститут української мови НАН України ; відп. ред. І. С. Гнатюк. – К. : КММ, 2012. – С. 127–133.
12. Ковалик І. І. Про типологічну інтерпретацію художнього слова та вияв майстерності у словнику мови І. Франка // Ковалик І. І. Питання українського і слов'янського мовознавства. Вибрані твори. – Ч. II. – Львів ; Івано-Франківськ, 2008. – С. 371–381.
13. Ковтун А. Метафоризація українських релігійних лексем як чинник творення нерелігійних значень (на матеріалі лексикографічних джерел) / Альбіна Ковтун // Dialogul slaviștilor la începutul secolului al XXI-lea / [Editori: Katalin Balazs și Ioan Herbil]. – Cluj-Napoca : Editura Casa Cărții de Știință, 2016. – An. V : nr.1. – P. 151–166.
14. Ковтун А. Способи семантичної деривації в українській релігійній лексиці / AlbinaKowtun // AnnalesUniversitatisPaedagogicaeCracoviensis : StudiaLinguistica X / [ red. : M. Karamańska, M. Puda-Blokesz, E. Zmuda]. – Kraków : WydawnictwoNaukoweUP, 2015. – С. 81–96.
15. Колшанский Г. В. Контекстная семантика / Г. В. Колшанский. – [изд. 3-е]. – М. : ЛКИ, 2007. – 152 с.
16. Німчук В. Християнство й українська мова / В. Німчук // Українська мова. – 2001. – № 1. – С. 11–30.
17. Пуряєва Н. Формування української церковно-обрядової термінології: (назви богослужбових предметів) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. В. Пуряєва. – К., 2001. – 20 с.
18. Скаб М. Богословська термінологія у «Словнику української мови» / Марія Скаб // Сучасна українська богословська термінологія : від історичних традицій до нових концепцій : матеріали Всеукр. наук. конференції. – Львів, 1998. – С. 178–183.
19. Складарская Г. Н. Прагматика и лексикография // Язык – система. Язык – способность : сб. ст. / Ин-т русского языка РАН. – М., 1995. – С. 63–71.
20. Струганець Л. Відображення сакральної лексики сучасної української літературної мови у кодифікаційних працях ХХ ст. / Любов Струганець // Християнство й українська мова : матер. наук. конф. – Львів : Вид-во ЛБА, 2000. – С. 428–435.

21. Ульманн С. Семантические универсалии / [перев. с англ. Л. Н. Иорданской] // Новое в лингвистике. – М., 1970. – Вып. 5. – С. 250–299.
22. Шамота А. М. Переносне значення слова в мові художньої літератури / А. М. Шамота. – К. : Наук. думка, 1967. – 125 с.

*В статье исследован самый эффективный способ вторичной номинации религиозными лексемами нерелигиозных понятий – метафоризацию. Выяснено, что метафорическое переосмысления аксиологического потенциала религиозной лексики касается всех разновидностей метафорных перенесений, выделенных автором. Колорит торжественности свойствен переносам признаков с конкретного физического мира в сферы, недоступные для чувственного восприятия, что говорит о тенденции к интеллектуализации современного украинского языка, а оттенок ироничности – переносам невыразительных ассоциативных признаков.*

**Ключевые слова:** религиозная лексика, вторичная номинация, метафоризация, аксиология.

*The article presents the analysis of metaphORIZATION, the most effective way of the secondary nomination of secular concepts with religious lexemes. It was found that metaphorical rethinking of axiological potential of religious lexis refers to all varieties of metaphorical transferings specified by the author. Giving greater solemnity is more related to the transfer from of a particular physical domain to the domains inaccessible to the direct sensory, while the attribute of ironicalness is associated with transferring of vague associative characteristics.*

**Key words:** religious vocabulary, secondary nomination, metaphORIZATION, axiology.